

זאב רוזנהק

המטריאליות של הכסף ובנייתה של זהות לאומית

נעמה שפי וענת פירסט, **לאומיות בארנק: כסף, זהות ואידאולוגיה בישראל**. מאגנס, 2022.
214 עמודים.

שטרות כסף הם אחד האובייקטים הנוכחיים ביותר בחיי היום־יום של רוב אוכלוסיית העולם. רובנו נושאים איתנו שטרות כסף כאביזר חיוני, וקשה לדמיין יום שגרתי בחיינו שבו איננו רואים שטרות כסף ונוגעים בהם, לפחות עד הזמן האחרון. לנוכחות הבולטת של אובייקט מטריאלי זה בחיי היום־יום משמעויות כלכליות, תרבותיות ופוליטיות רבות ומגוונות, כולן בעלות חשיבות. מאז המחצית השנייה של המאה ה־19, עם צמיחתן של מערכות מטבע לאומי אחידות, וביתר שאת מאז העשורים הראשוניים של המאה ה־20, עם מיסוד המונופול של המדינה על הנפקת המטבע, נעשו שטרות הכסף אחד הביטויים המוחשיים ביותר לנוכחות המדינה בחיי היום־יום. מבחינה היסטורית, הזיקה ההדוקה בין כסף לבין המדינה, הנתפסת כקשר בל־ינותק לכאורה – חדשה למדי, אך היא התמסדה במהירות כסימן היכר מובן מאליו, הן של המדינה המודרנית והן של התנהלותנו השגרתית בחברה המודרנית. כפועל יוצא מזיקה זאת, המטבע הלאומי וביטויו המטריאלי – שטרות ומטבעות – משמשים אמצעי חשוב להפגנת ריבונות המדינה ועוצמתה, וכן לביטוי ולחיזוק הזהות הלאומית הכרוכה בה. החיבור העמוק בין ריבונות המדינה והזהות הלאומית מתממש באופן הישיר והמוחשי ביותר באמצעות המטבע הלאומי, והופך לעובדה חברתית מוצקה ונוכחת בחיי היום־יום באין־ספור הרגעים השגרתיים שבהם כולנו רואים שטרות, נוגעים ומשתמשים בהם.

ספרן של נעמה שפי וענת פירסט מציג ניתוח של המשמעויות הסמליות של המטבע הלאומי, ניתוח המבוסס על בחינה ממוקדת ומפורטת של עיצובם החזותי של שטרות הכסף הישראליים לאורך השנים. השתיים בוחנות את מגוון הדימויים המופיעים על השטרות ואת השיקולים והטיעונים שהועלו בדיונים בסוגיות הקשורות לעיצובם החזותי. מוקד הניתוח הוא הזיקות בין הדימויים החזותיים בשטרות לזהות הלאומית היהודית־ ישראלית ולמיתולוגיה, לאידאולוגיה ולאתוס הציוניים. מבחינה תיאורטית הניתוח נשען על גישה שרווחת בחקר הלאומיות בשלושים השנים האחרונות, גישה שרואה בזהות הלאומית הבניה חברתית מודרנית בעיקרה, ומתמקדת בפרקטיקות המגוונות שבאמצעותן מבקשות אליטות חברתיות־פוליטיות לכוון ולחזק זהות זו. שפי ופירסט מנתחות את החזותיות של שטרות הכסף הישראליים כאמצעי חשוב להבנייתה ולחזוקה של לאומיות בנאלית יהודית־ישראלית, כזו שמתעצבת ובאה לידי ביטוי לאו דווקא במצבים טקסיים שמיועדים מלכתחילה לכוון, להביע ולחגוג זהות לאומית, אלא באמצעות פרקטיקות שגרתיות ודרך שימוש באובייקטים של חיי היום־יום.

פרקי הספר, שבנויים על בסיס תמטי, מראים כיצד הדימויים שמופיעים בסדרות השטרות שהונפקו לאורך השנים משמשים אמצעי להנכיח בחיי היום־יום של האוכלוסייה הישראלית, בעיקר זו היהודית, מוטיבים וסמלים מרכזיים שאמורים להרכיב את הזהות היהודית־ישראלית, השואבים, מן הסתם, מהאידאולוגיה והמיתולוגיה הציוניות. סדרות שטרות שבהן מופיעים דמויות אלגוריות, דיוקנאות של דמויות היסטוריות, ייצוגים של אתרים ונופים המזוהים עם הארץ ועם ההיסטוריה היהודית שלה, ייצוגים של ממצאים ארכיאולוגיים, ייצוגים של ירושלים וייצוגים של החי והצומח של הארץ – כל אלה משמשים אמצעי להבנות ולהנחיל לאוכלוסייה דימיון (imaginary) של הלאום, הנשען בעיקר על העיקרון של הציפות היסטורית – על קשר בלי־נותק בין העבר הקדום של עם ישראל להווה המודרני הציוני־ישראלי. כאופייני ללאומיות המודרנית באופן כללי, ממד הזמן ההיסטורי בדימיון הלאום מחובר לממד המרחב, וחלק ניכר מהייצוגים המופיעים בשטרות מתווים את המרחב כטריטוריה לאומית יהודית, הן בעבר הן בהווה. כך נשזרות הלָאָמת הזמן ההיסטורי והלאמת המרחב זו בזו, ושני הממדים נעשים לאחד.

כפי שקורה לעיתים קרובות גם בפרקטיקות אחרות של דימיון ושל ייצוג הלאום כִּישוֹת הומוגנית ומלוכדת, בהציגם את האידאולוגיה והאתוס הדומיננטיים בחברה משקפים הדימויים שבשטרות למעשה את יחסי הכוח בחברה הישראלית ואת ההיררכיות הקיימות בה על פי לאום, אתניות ומגדר. כך, כפי שהספר מראה, באופן לא מפתיע כל הדיוקנאות

והדמויות האלגוריות הם של יהודים, כמעט כולם של אשכנזים, ורובם המכריע של גברים. ביטוֹן של הבחנות היררכיות אלה בחזותיות השטרות מעניק להן תוקף סמלי ומשעתק אותן, אך בה בעת הוא מייצר זירות מאבק סביב אותם מבנים היררכיים וסביב תהליכים של הדרה והכלה.

הספר מציג היקף רחב של מידע, מעניין ברובו, המשמש בסיס לניתוח מפורט מאוד של הדימויים הסמליים בשטרות ושל משמעותם בהקשר של הבניית הזהות הלאומית היהודית־ישראלית ומתן ביטוי לה, תוך התייחסות לתנאים הפוליטיים והחברתיים המשתנים לאורך השנים. הבחינה האמפירית כוללת לא רק ניתוח סמיוטי של חזותיות השטרות, אלא גם ניתוח של הטעמים שעמדו ביסוד ההחלטות לגבי עיצובם, בהסתמכות בעיקר על מסמכים ופרוטוקולים של הוועדה הציבורית בבנק ישראל שעוסקת בכך. חלק זה של הניתוח מלמד שחברי הוועדה ושחקנים מעורבים נוספים היו מודעים היטב למשמעות של עיצובם החזותי של השטרות בנוגע לניסוח תכניה הסמליים של הלאומיות היהודית־ישראלית, להנכחתם בחיי היום־יום ולהנחלתם בקרב האוכלוסייה, והגדירו את פעולתם בהתאם. השילוב בין שני סוגי הניתוח מספק תמונה מקיפה של משמעות השטרות והחזותיות שלהם בהקשר של בניית לאומיות בנאלית, ושל הדינמיקות הפוליטיות שנוצרות סביב משמעות זאת.

על אף התיאורים המפורטים והניתוח הקפדני שבספר, נראה לי שיש כמה סוגיות שראוי היה להרחיב ולהעמיק בהן, הן במישור האמפירי והן במישור האנליטי, ובכך להוסיף ולפתח את הטענה הבסיסית שחוזרת לאורך כל הספר על אודות משמעותו של העיצוב החזותי של שטרות הכסף כאמצעי להבניה ולחיזוק של לאומיות בנאלית. סוגיה מרכזית כזאת נוגעת לאופנים שבהם פרקטיקות של יצירת זהות לאומית, שמפגינות וחוגגות את האחדות המדומיינת של הלאום, מהוות דווקא מוקד של קונפליקטים חברתיים ופוליטיים. שפי ופירסט מייחסות חשיבות רבה לסוגיה, וטוענות שבשל משמעותה הסמלית, חזותיות השטרות מהווה אתר של מאבקים על הזהות הלאומית ועל ייצוגה. הן גם מתייחסות לכמה מקרים שבהם בא הדבר לידי ביטוי, הבולט בהם הוא בחירת הדמויות בסדרת המשוררים בעשור השני של שנות ה־2000, אז הפכו סוגיות של ייצוג מגדרי ואתני למוקד קונפליקטים בזירה הציבורית. נראה לי שפוטנציאל המקרה להרחבת הדיון ולהעמקתו לא נוצל במלואו. הפולמוס הציבורי שהתפתח, עם כל המשתמע מכך הן מבחינה אנליטית והן מבחינת הנגישות לחומרים אמפיריים עשירים, יכול היה לשמש בסיס לבחינת שאלות מעניינות ובעלות ערך תיאורטי, שלא זוכות להתייחסות בספר. בכללן שאלות כגון אילו סוגי שחקנים השתתפו במאבק, אילו משאבים סמליים ואחרים עמדו לרשותם, אילו

מסגורים ומסגורינגד הם ניסחו וביקשו לקדם, כיצד נוסחו על ידם חיבורים בין הערך הכלכלי והערך הסמלי של המטבע הלאומי וביטוי המטריאלי, כיצד השפיעה המטריאליות של השטרות על המאבק, ועוד. דיון שיטתי ומבוסס תיאורטית בשאלות אלה היה מוסיף נדבכים חשובים ומעשיר את ניתוח הפוליטיקה של יצירת הלאומיות הבנאלית באמצעות אובייקטים מטריאליים של חיי היום-יום שהספר מציג.

סוגיה נוספת שאפשר היה לפתח נוגעת לדו־שיח בין תבניות חזותיות ועקרונות אסתטיים לעיצוב שטרות כסף שנעים בשדה הגלובלי לבין ההחלטות שהתקבלו במישור המקומי. המְחברות מציינות בכמה הזדמנויות שבקבלת החלטות לגבי עיצובם של השטרות הישראליים חברי הוועדה התייחסו לתבניות עיצוביות לשטרות המקובלות בעולם, אך הן כלל אינן דנות במשמעות האנליטית של הדבר. כפי שקורה בהרבה מאוד פרקטיקות מוסדיות ותרבותיות אחרות, גם בהקשר של עיצוב המטריאליות של המטבע הלאומי המדינה מבנה את הזהות הלאומית וחוגגת אותה כדבר ייחודי דווקא באמצעות פנייה לתבניות מוסדיות ותרבותיות גלובליות ודרך קיום דו־שיח איתן.

שפי ופירסט פותחות את ספרן בהתייחסות לשאלת המשך השימוש בשטרות כסף בעתיד הקרוב או בזה הרחוק יותר. אסיים את הסקירה בהתייחסות לשאלה זו. ראשית, יש להבחין בין שתי סוגיות שונות מאוד במשמעותן הכלכלית, החברתית, הפוליטית והתרבותית. האחת מתייחסת לאפשרות החלפת המטבעות הלאומיים במטבעות קריפטוגרפיים שמונפקים על ידי גורמים פרטיים באופן מבוזר. נראה כי הסיכויים שאפשרות זאת תתמש בעתיד הנראה לעין נמוכים למדי. הסוגיה האחרת מתייחסת לשינוי בתצורה המטריאלית של המטבעות הלאומיים. תהליך זה מתחולל כבר בימינו, ותופס תאוצה רבה. עוד לפני שרוב המדינות גיבשו מדיניות לגבי הנפקה של מטבע דיגיטלי, אמצעי תשלום דיגיטליים הולכים ותופסים מקום מרכזי בחיי היום-יום של האוכלוסייה במדינות לא מעטות. בחלקן, השימוש בשטרות כסף הולך ומצטמצם באופן ניכר, והיקף הולך וגדל של החליפין הכלכליים בחיי היום-יום מתבצע באמצעות שימוש בכרטיסים מגנטיים ויישומוני תשלום. תהליך זה הוא עם פרוץ פנדמיית הקורונה, כאשר חלה עלייה ניכרת בקניות דרך האינטרנט, ועסקים מסוגים שונים החלו לקבל אמצעי תשלום דיגיטליים בלבד כחלק מהצעדים ההיגייניים שנקטו למניעת התפשטות המחלה. נראה שפרקטיקה זאת התמסדה, ומספר לא־מבוטל של עסקים במדינות מסוימות ממשיכים לקבל אמצעי תשלום דיגיטליים בלבד, גם כאשר הסיבה המקורית לאימוץ הפרקטיקה פחות רלוונטית. במדינות מסוימות, דוגמת קנדה ושבדיה, אפשר בקלות לנהל את חיי היום-יום, על כל

החליפין הכלכליים הכרוכים בכך, ללא כל שימוש בכסף מזומן, ויש סימנים המעידים שמגמה זאת מתפשטת למדינות נוספות. שטרות הכסף פחות נוכחים בחיי היום-יום של אוכלוסיות רחבות, בדומה למה שקרה לבולי הדואר. כך, כתוצאה מהשינוי במטריאליות של המטבעות הלאומיים, משמעותם של שטרות הכסף ושל עיצובם החזותי כאמצעי להמחשת נוכחותם של הלאום ושל המדינה בחיי היום-יום הולכת ופוחתת. ודאי שתהליך זה אינו גורע במאומה מתוקף הניתוח ששפי ופירסט מציעות בספרן, אך הוא מעלה שאלות חדשות ומעניינות על היחסים המורכבים והמשתנים בין התצורה המטריאלית של הכסף לבין המשמעויות הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות של המטבעות הלאומיים, לרבות סוגיית המשמעות של המטבע הלאומי כאמצעי להבניה ולחיזוק של לאומיות בנאלית.

פרופ' זאב רוזנהק, המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה.

דוא"ל: zeevro@openu.ac.il